

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

Наталія Белозьорова

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ У СХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Східноукраїнський регіон є однією з територіальних одиниць, що історично склалися у межах України, під впливом об'єктивних чинників (природно-географічні умови, етнічна приналежність, основні заняття та культура населення, наявність природних ресурсів, рівень розвитку економіки та ін.). Науковці [1–4] свідчать, що до Східноукраїнського регіону історично належить Донщина (Подоння, Донбас) – частина східно-слов'янських земель (сучасні Донецька та Луганська області), які інтенсивно колонізувалися українцями, а також росіянами та іншими національними групами людей у XVII–XVIII ст., після їхнього звільнення від Кримського ханства і Туреччини.

З середини ХІХ ст. на території, що досліджується, під впливом низки чинників (стрімкий економічний поступ регіону, розвиток транспортної мережі та комунікацій, зростання кількості населення та ін.) відбулося активне становлення культури і освіти.

Наведений нижче аналіз культурно-освітнього поступу регіону в історичному контексті розвитку України, що є метою цієї статті, дозволить більш ґрунтовно розглянути процес становлення початкової освіти на території, що досліджується, виявити культурно-освітні передумови цього процесу, що активно розгортався у середині ХІХ – на початку ХХ ст.

З середини ХІХ ст. у Східноукраїнському регіоні розпочався процес активного становлення освіти та культури його населення, його ініціювали такі чинники: сприятливі для розвитку економіки природні умови, стрімкий економічний поступ регіону, наявність транспорту та комунікацій, неухильне зростання кількості населення, підвищення культурного рівня мешканців міст і поява інтелігенції, що прагнула просвіти для народу. Усе це зумовило розвиток освіти і культури у Східноукраїнському регіоні.

У зазначений період освіта регіону вже мала певні історично закладені традиції, що визначили напрям її розвитку. Аналіз наукових праць [4] показав, що ще наприкінці XVII – на початку XVIII ст. на Лівобережній і Слобідській Україні в ряді міст і сіл були початкові школи, в яких навчалися діти городян, козаків і селян, грамоту поширювали також мандрівні дяки. На той час було чимало письменних людей.

У 1786 р. указом цариці Катерини II затверджено «Статут народних училищ», за яким у повітових містах українських губерній були відкриті

малі школи з дворічним курсом, а в губернських центрах – головні школи з 5-ти річним терміном навчання [5]. Проте, видання даного указу, як й інші заходи царського уряду, негативно позначилося на розвитку української початкової освіти. І в другій половині XVIII ст. внаслідок посилення національного гноблення й розорення селян та козаків більшість сільських шкіл на Лівобережній і Слобідській Україні припинили своє існування. За переписом населення 1897 р. на Україні 75 % населення було неписьменним [6].

Освіта у Східноукраїнському регіоні значно відставала від потреб та рівня розвитку економіки [4, с. 1]. У книзі В. Курила, В. Подова «Освіта у Донбас (XIX – початок XX ст.)», наведено такі дані: у перші два десятиліття XIX ст. на весь Донецький басейн налічувалося лише декілька початкових шкіл (училищ). Наприклад, у Маріуполі ще наприкінці XVIII ст., незабаром після переселення сюди з Криму греків, була відкрита початкова школа, яка проіснувала недовго. І лише у 1820 р. у Маріуполі відродили початкову освіту – відкрили церковно-повітове училище. Крім того, у селі Сартана, недалеко від Маріуполя, діяло духовне училище, яке в 1830 році було переведено до Маріуполя. У Бахмуті, центрі найстарішого повіту Донецького басейну, перше народне училище було відкрите в 1808 р. У Слов'янську, найстародавнішому місті Донбасу, повітове училище почало функціонувати лише в 1812 р. Про рівень навчання в цьому закладі можна судити по такому факту: у 1837 р. тут один вчитель навчав 106 учнів. У 20-х роках XIX ст., після перенесення вдруге до м. Донецька центру повіту і перейменування його в Слав'яносербськ, у ньому була відкрита початкова школа. Училище повіту в 1816 р. було відкрите в м. Старобельське, який відносився до Слобожанщини. У нім навчалось 40–60 учнів. Також тут виникла і церковно-приходська школа. Декілька пізніше, в 1843 р. почало діяти чоловіче початкове училище в селі Беловодському, а в 1845 р. тут було відкрито подібне жіноче училище. Школи не мали своїх приміщень, заняття проводилися в кімнатах житлових будівель [4, с. 1–2].

Поряд з училищами в окремих містах та селах існували так звані дяківки – приватні навчальні заклади, де вчителями були дяки. Щодо останніх, у книзі О. Бернової, О. Васюка, П. Лузана вказується, що школи в Україні здавна існували по містах, при більших церквах та при монастирях, а деякі пани закладали також школи по своїх маєтках. Учителювали по цих школах дяки, яких звали також уставниками, які мали деяку освіту, за своє навчання отримували плату та окремі дарунки від учнів. І хоча часто вчителі початкових шкіл не мали достатнього рівня підготовки, церковні школи мали в Україні велику популярність. Наука відбувалася або в хаті дяка, або в окремій «шкілці», що містилася при церкві. У цих школах учили тільки читати й писати – це була вся початкова наука. За шкільні підручники служили Часослов і Псалтир – на них діти вчилися абетки та удосконалювалися в читанні. Учень також

управлявся в співі та церковному богослужінні, бо школа була в тісному зв'язку з церквою [7].

У 1802 р. в Росії було встановлено Міністерство народної освіти, основні зусилля якого були спрямовані на контроль за станом початкової освіти, приведення його у відповідність державним вимогам та нормам.

У 1804 р. царський уряд провів реформу шкільної освіти, за якою були встановлені такі типи освітніх закладів початкової ланки освіти: парафіяльна школа (училище), повітова школа (училище). Парафіяльні школи були підпорядковані духовному відомству. Парафіяльні (від слова парафія – село чи кілька навколишніх сіл, які були прикріплені до однієї церкви) школи були таких типів: школи грамоти, однокласні та двокласні. Школи грамоти були з однорічним курсом, однокласні – з двохрічним, а двокласні – з п'ятирічним курсом навчання. Слід зазначити, що у виданих 1884 р. Міністерством освіти «Правилах про парафіяльні школи», ці школи почали називатися церковнопарафіяльними. Цим ще раз було наголошено, що школи для народу знаходяться в основному у віданні православної церкви.

Повітові школи, як правило, організовувалися таким чином: на кошти тих, хто хотів учити своїх дітей, громадою села орендували звичайні селянські хати з примітивним обладнанням, ослонами та довгими столами, виготовленими сільськими майстрами. Учителями були найчастіше дяки або відставні солдати, які нерідко були самі малописьменні. Заробітну плату вчителям по договору виплачувала громада села в основному натурою: зерном, крупами, салом. Нерідко і харчували такого вчителя громадою по черзі нарівні з пастухом громадської худоби [4].

У травні 1826 р. Міністерство народної освіти утворило Комітет з пристрою навчальних закладів, що займався перевіркою всіх статутів навчальних закладів і виробленням єдиних принципів освіти, визначенням навчальних дисциплін, які повинні викладатися у початкових школах. Наступного року принципи освіти уточнив сам імператор. Що це за принципи – видно з рескрипту, який підписав Микола I 19 серпня 1827 р. Він указував, що «предметы учения и самые способы преподавания» повинні бути «сообразяемы с будущим предназначением обучающихся, чтобы каждый вместе со здоровыми для всех общими понятиями о вере, законах и нравственности приобретал познания, наиболее для него нужные, не стремясь через меру возвыситься над тем состоянием, в коем по обыкновенному течению было ему суждено оставаться» [4, с. 2].

Відповідно до цих рекомендацій в 1828 р. був розроблений і затверджений статут нижчих і середніх навчальних закладів. Він зберіг три ступені школи, встановлені статутом 1803 р. За цим статутом початкові школи стали навчальними закладами із закінченим курсом навчання для «нижчих» станів, перехід з них в гімназію був вкрай утруднений. Для кожної школи визначалася кількість предметів, що викладалися, і

навчальні книги, по яких вивчалися ці предмети. При цьому особлива увага зверталася на релігійне й етичне виховання.

З 1833 по 1849 рік Міністерство народної освіти очолював З. Уварів. У цей період відбулися розгляд і затвердження міністерством навчальних програм, що зумовило звуження нижчої і середньої освіти. Скорочувалося викладання математики, з навчальних планів вилучалися предмети загальноосвітнього характеру, тобто ті предмети, які не сприяли, по думці начальства, «етично-релігійному» вихованню і підготовці «слухняних знярядь» уряду [4, с. 2–3].

Наприкінці XIX ст. в Україні, крім початкових шкіл Міністерства освіти, діяли школи й училища інших відомств, зокрема школа торгового мореплавства у Херсоні, школа виноградарства в Криму, школи садівництва в Полтаві, Катеринославі та інших містах.

Крім, Міністерства освіти та різноманітних відомств, після скасування кріпосного права у розвитку початкової освіти на Україні значну роль відігравали земства, створені внаслідок земської реформи 1864 р. [8].

Земства були покликані вирішувати місцеві господарські та культурні питання, серед яких, зокрема, були і питання народної освіти. Хоча відповідно до «Положення про губернські і повітах земські установи» земства могли піклуватися лише про господарські справи шкіл, багато земств активно включилися в педагогічну діяльність, в розвиток шкільної мережі. Це відноситься і до земства Слав'яносербського повіту де земства відкривали і на свої кошти утримували початкові школи, організовували вчительські курси тощо [4].

Проблемам відносин земств та школи, держави і школи, школи і церкви приділялося багато уваги на сторінках преси, а також у спеціалізованих дослідженнях передових педагогів і громадських діячів на початку XX ст. На думку В. Курила, В. Подола, між земствами, з одного боку, царським урядом і церквою, з іншого, відбувалося своєрідне змагання у справі розвитку початкової освіти в Україні, зокрема у Східноукраїнському регіоні. Щоб не втратити свого впливу на народ, царський уряд і православна церква, особливо у 80-ті роки XIX ст., активно створювали нові початкові школи: міністерські (так звані «зразкові») і церковно-приходські. У число міністерських початкових народних шкіл включалися всі нижчі навчальні заклади, на які розповсюджувалося «Положення про початкові народні училища» 1874 р., окрім церковно-приходських. Церковно-приходські школи керувалися своїми правилами від 1884 р. У 1891 р. були прийняті «Правила про школи грамоти», які підпорядковували їх церковному відомству. За рахунок шкіл грамоти церковно-приходське відомство поповнилося багатьма тисячами так званих «вольних селянських шкіл» і «домашніх шкіл грамоти» [4].

Таким чином, у післяреформений період у Східноукраїнському регіоні розвивалися переважно три типи початкових шкіл: міністерські

(установлені Міністерством народної освіти або передані йому), земські і церковно-парафіяльні.

На розвиток мережі початкових шкіл Східноукраїнського регіону вплинув той факт, що у багатьох містах краю ще з початку XIX ст. діяли різноманітні навчальні заклади. Перші гімназії в Україні з'явилися в Харкові, Чернігові, Катеринославі, Новгороді-Сіверському, Полтаві, Херсоні. У 1805 р. у Харкові відкрився перший в Україні університет, який здійснюючи керівництво навчальними закладами Харківського навчального округу, відіграв значну роль у розвитку культури, науки, освіти і школи. У 1885 р. у віданні цього університету було 136 парафіяльних училищ, 116 повітових училищ і 13 гімназій. У 1834 р. було започатковано Київський університет, який став науково-навчальним і культурним центром України. Проте, усі вищі навчальні заклади зосереджувалися лише у великих містах України (Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі). Не дивно, що стан підготовки педагогічних кадрів, особливо для початкових шкіл був незадовільним. Тим паче, що розвиток мережі початкових шкіл продовжувався бурхливими темпами.

У 1856 р. у всій Російській імперії вже числилося 8 227 різних народних училищ, в яких навчалось що 450 002 вчать [4]. Виникли нові навчальні заклади і в Східноукраїнському регіоні. У 1857 році у Бахмуті, де проживало 9 197 чоловік, були 3 училища і 2 приватних пансіонату для дітей спроможних громадян, в яких 13 вчителів навчали грамоті близько 200 дітей. У 1861 р. на добродійній основі тут була відкрита недільна школа. У Бахмутському і Маріупольському повітах до 1861 року вже функціонувало 47 шкіл грамоти і церковно-приходських училищ. У числі шкіл грамот були 15 приватних. У всіх школах цих повітів навчалось 1 365 учнів. Навчальний процес вели 60 вчителів. У середині XIX ст. в Маріуполі відкрилися 2 приватних жіночих школи. У Слав'яносербському повіті до тих, що існували церковно-приходській школі і школі грамоти додалися Луганська і Каменобродська початкові гірські школи, а також Луганське гірське училище. І в Бахмутському повіті – Лисичанська початкова гірська школа і гірське училище [4].

Слід зазначити, що навчання у більшості початкових шкіл другої половини XIX століття організовувалося за зразком шкіл XVIII ст. В основному спеціальних приміщень для шкіл не було: часто під класні кімнати використовувалися приватні будинки. У початкових класах вивчалися читання, письмо, Закон Божий. Уроки починались молитвами перед іконами, які були в кожному класі і коридорах. По суботах усі учні школи в супроводі вчителя в обов'язковому порядку відвідували вечірне богослужіння в місцевій церкві. У старших класах вивчалась російська мова й література, організовувалося читання з книг, в яких були вміщені твори з художньої літератури, оповідання з географії і природознавства, вітчизняної історії та твори з релігійним змістом та ін. Вивчалась також арифметика, алгебра і геометрія. Слов'янську мову вивчали по

«Часослову» та «Євангелію», які спеціально видавалися для учнів. Обов'язково відбувалися уроки церковного співу. Викладання всіх предметів велося виключно на російській мові. На розвиток освіти на цих територіях значною мірою впливала русифікаторська політика царизму. Так, у 1863 р. міністр внутрішніх справ Валуєв видав циркуляр, яким проголошувалося, що ніякої особливої малоросійської мови не було, нема і бути не може. Циркуляр забороняв видавати українською мовою навчальні книги і підручники для шкіл [9–10]. У 1864 р. вийшло «Положення про початкові народні училища», яким було передбачено навчання у цих закладах тільки російською мовою [9–10]. У 1876 р. видано Закон про повну заборону української мови не лише у навчальних закладах, а й у суспільному житті взагалі [9–10].

Потреба в кадрах для капіталістичних підприємств викликала появу наприкінці XIX століття нижчих технічних училищ. Для дітей трудящих існували школи елементарної освіти, на базі якої будували свою роботу ремісничі, технічні, сільськогосподарські та інші професійні училища. По селах відкривалися для хлопчиків ремісничі училища, які готували з них механіків парових і нафтових двигунів, молотарок та інших сільськогосподарських машин для панських економій.

На початку XX століття царський уряд дозволив відкривати й жіночі школи.

Підводячи підсумок, зазначимо, що хоча розвиток мережі початкових шкіл у середині, а особливо наприкінці XIX ст., відбувався бурхливими темпами, стан освіти у регіоні залишався незадовільним і за кількісними і за якісними показниками. У 1900 р. церковнопарафіяльні школи, ще становили 80 % від усіх початкових шкіл [4].

На початку XX ст. зростання крупної промисловості і капіталістичні відносини, що розвивалися, вимагали, все більше грамотних людей. Після революції 1905 р. розвиток початкової і середньої освіти відбувався швидкими темпами і мережа народних шкіл продовжувала збільшуватися.

У цей період кількість початкових шкіл у частині України, що контролювалася російським урядом, зросла у 12 разів (порівняно з серединою століття), однак вони не задовольняли потреби народу в початковій освіті [4]. Це були міські приходські училища; так звані народницькі школи у віддалених національних районах, початкові училища церковного відомства, «вольні» селянські школи грамоти, і приватні початкові училища, зокрема влаштовуванні ліберальними поміщиками.

Значно збільшилось число земських початкових шкіл. Так, у 1914–1915 рр. в Україні було 26 тис. загальноосвітніх шкіл, в яких навчалось 2607,3 тис. учнів [1, с. 48]. Тоді ж з'явилися підручники українською мовою.

В цілому, можемо зробити висновок, що протягом XIX ст. закладалися основи становлення та розвитку початкової освіти, що і

відбувся у другій половині століття. Аналіз літературних джерел показує проблеми, з якими стикалася початкова освіта Східноукраїнського регіону у період свого становлення:

1. Низький рівень грамотності населення.
2. Незадовільна якість навчання у початкових, особливо у найрозповсюдженіших церковнопарафіяльних, школах.
3. Низький рівень підготовленості вчителів початкових шкіл, зумовлений незадовільним станом вищої педагогічної освіти регіону.
4. Розгалуженість системи управління діяльністю початкових шкіл, що унеможлиблювало створення єдиних вимог до якості початкової освіти, ускладнювало перевірку успішності роботи вчителів, глибини та міцності знань учнів.
5. У підросійській Україні в усіх початкових і середніх школах навчали російською мовою за навчальними планами і програмами, що діяли по всій Росії, українська мова була заборонена.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область. – Київ : Академія наук УРСР, 1970. – 992 с.
 2. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. / голов. ред. Тронько П. Т. та ін. – К. : Голов. ред. Укр. Рад. Енцикл. АН УРСР, 1969. Луганська область. – 1969. – 940 с.
 3. Історія міст і сіл Української РСР Харківська область // Українська радянська енциклопедія АНУРСР / ред. колегія тома : Сіроштан М. А. (гол. ред.) та інші. – Київ, 1966. – 1084 с.
 4. Курило В. С. Образование в Донбассе (XIX – начало XX вв.) / В. С. Курило, В. И. Подов. – Луганск : ЛГПУ, 1999. – 114 с.
 5. Історія України: нове бачення : у 2 т. / за ред. В. А. Смолія. – К., 1995. – Т. 1. – 350 с. ; Т. 2. – 1996. – 494 с.
 6. Мельничук О. С. Історія педагогіки України : навч. посібн / О. С. Мельничук. – Кіровоград, КДПУ ім. В. К. Винниченка, 1998. – 169 с.
 7. Лузан П. Г. Історія педагогіки та освіти в Україні : навч. посіб / П. Г. Лузан, О. В. Васюк, О. М. Бернова. – К. : Національний аграрний Університет, 2006. – 301 с.
 8. Дровозюк Л. М. Земства і народна школа на правобережній Україні у 1904–1920 рр. – Вінниця : «УНІВЕРСУМ-Вінниця», 1997. – 48 с.
 9. Мешко О. І. Короткий виклад курсу «Історія зарубіжної школи і педагогіки» : навчально-методичний посібник / О. І. Мешко, О. І. Янкович, Г. М. Мешко. – Тернопіль : ТДПУ, 1998. – 82 с.
 10. Кравець В. П. Історія української школи і педагогіки / В. П. Кравець. – Тернопіль : Тернопіль, 1994. – 358 с.
 11. Гайдай О. М. Рух української громадськості за національну початкову освіту кінець XIX ст. – початок 1917 р. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Гайдай Ольга Михайлівна. – Одеса, 2005. – 221 с.
-